

STANISŁAW ARASZCZUK

OBRZĘDY POGRZEBU CHRZEŚCIJAŃSKIEGO W CZASIE PANDEMII

CHRISTIAN FUNERAL RITES DURING THE PANDEMIC

Abstract. As a result of the SARS-CoV-2 coronavirus pandemic, Christian funeral rites started to be celebrated based on the introduced restrictions rather than liturgical norms. More and more frequently, funerals were held without a priest or a Mass. Funeral rites connected with body cremation and interring the urn in a grave were often applied. Those customs may continue to affect the method of celebrating funeral rites also after the pandemic. Therefore, special care should be taken in pastoral practice to ensure the proper celebration of Christian funeral rites. In this formation, we should remember that for a Christian, his/her entire life started with Holy Baptism should be a gradual preparation for death viewed in the Paschal dimension as the meeting with God.

Keywords: Christian funeral; cremation; liturgy during the pandemic.

Pandemia koronawirusa SARS-CoV-2 spowodowała, że w przestrzeni życia społecznego i kościelnego pojawiły się postawy, które mogą wpłynąć na kształtowanie się sposobu celebracji wielu obrzędów liturgicznych, także w czasie po pandemii. Liczne obostrzenia i obowiązkowa izolacja odsłoniły słabe strony liturgicznej formacji wielu kapłanów i osób świeckich. W wielu miejscach można było zauważyć brak troski o właściwą celebrację liturgicznych obrzędów, także związanych z chrześcijańskim pogrzebem. Może to wynikać z faktu, że w formacji liturgicznej zbyt mało podkreśla się, że dla chrześcijanina całe jego życie, zapoczątkowane w chrzcie świętym, powinno być stopniowym przygotowaniem do śmierci jako spotkania z Bogiem w wymiarze paschalnym. Już Sobór Watykański II uwydatnił paschalny aspekt pogrzebu w sposób istotny

Prof. dr hab. STANISŁAW ARASZCZUK – prezbiter diecezji legnickiej; kierownik Katedry Liturgiki, Homiletyki i Kultury Muzycznej Kościoła na PWT we Wrocławiu; wykładowca liturgiki w WSD Diecezji Legnickiej, MWSD we Wrocławiu; adres do korespondencji: e-mail: saraszczuk@legnica.opoka.org.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9168-7551>.

w swoich zaleceniach dotyczących odnowy obrzędów: „Obrzęd pogrzebu powinien jaśniej wyrażać paschalny charakter śmierci chrześcijanina” (KL 81). Natomiast we *Wprowadzeniu teologicznym i pastoralnym* do odnowionej księgi obrzędów pogrzebu czytamy: „W obrzędach pogrzebowych swoich dzieci Kościół obchodzi z wiarą paschalne misterium Chrystusa i modli się, aby ci, którzy przez chrzest zostali wszczępieni w śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa, z Nim przeszli przez śmierć do życia. Muszą oni przejść oczyszczenie duszy, aby mogli być przyjęci do grona świętych i wybranych w niebie, w ciele zaś będą oczekiwać błogosławionej nadziei przyjścia Chrystusa i zmartwychwstania umarłych. Dlatego Kościół składa za zmarłych eucharystyczną ofiarę, pamiątkę Chrystusa, i modli się za nich. W ten sposób dzięki łączności wszystkich członków Chrystusa to, co zmarłym przynosi duchową pomoc, pozostałym daje pociechę płynącą z nadziei”¹.

Śmierć chrześcijanina jest dla niego „ostatnią Paschą” (KKK 1680), do której powinien być przygotowany. W przygotowaniu tym ważne zadanie ma wspólnota Kościoła, która powinna być przy umierającym do końca i zatroszczyć się o to, aby obrzędy pogrzebu jasno wyrażały paschalny charakter śmierci. Wydaje się jednak, że obecna sytuacja, związana z przeżywaniem pandemii, ten charakter śmierci chrześcijanina bardzo mocno zniekształciła. Stąd też należy przypominać, aby w celebracji obrzędów pogrzebu był widoczny jego paschalny wymiar. Bowiem on nie tyle wskazuje na nieodwołalność śmierci, co na powołanie do życia z Bogiem. Temu powinny służyć odpowiednie programy duszpasterskie na czas po pandemii.

Do programu duszpasterskiego Kościoła katolickiego w Polsce na rok 2020/2021 dołączono „Zeszyt specjalny” zatytułowany: *Duszpasterstwo w czasie pandemii*². W zeszycie tym znajdują się akta Stolicy Apostolskiej, akta Konferencji Episkopatu Polski zawierające wskazania na czas pandemii oraz artykuły poświęcone teologiczno-pastoralnej refleksji związanej z pandemią. W jednym z tych artykułów dr hab. Jerzy Brusilo OFMConv stwierdza, że „W duszpasterstwie czasu epidemii pojawia się problem choroby i śmierci, kwestia ostatnich posług ludzkich i religijnych wobec zmarłych, pożegnania i pogrzebu, a także potrzeb sakramentalnych ostatniej spowiedzi i Wiatyku. Specyfika izolowania chorych i epidemiologia zmarłych z powodu wirusa czy też z powodu chorób współistniejących z zakażeniem sprawia, że nie ma

¹ *Ordo exequiarum*. Editio tipica. TPV 1969; tłum. pol. *Obrzędy pogrzebu dostosowane do zwyczajów diecezji polskich. Dodatek do Obrzędów pogrzebu. Obrzędy pogrzebu związane z kremacją zwłok. Obrzęd złożenia urny w grobie* (Katowice: Wydawnictwo św. Jacka, 2021) [dalej: Op].

² Komisja Duszpasterska Konferencji Episkopatu Polski, *Program duszpasterski na rok 2020/2021. Duszpasterstwo w czasie pandemii* (Katowice: Instytut Gość Media, 2020).

ostatnich posług, że umiera się samotnie, że nie ma czasu na przygotowanie do śmierci i żałobę, a ciała zmarłych, spalone lub w hermetycznie zamkniętych trumnach, chowa się w zbiorowych mogiłach. Prawie nie ma dostępu kapłanów do umierających, izoluje się chorych od lekarzy, pielęgniarek, nie mówiąc już o rodzinie i najbliższych. To ogromny, bolesny i wymagający zmiany obszar nie tylko potrzeb duszpasterskich, ale i obszar przywrócenia podstawowych praw człowieka do godnej śmierci. I konieczność nowego, odważnego spojrzenia na epidemię i jej skutki w pracy, pomocy i obecności wobec chorych i umierających przez służby sanitarne, medyczne i społeczne, kapelanów, wolontariuszy w duchu samarytańskim³. Jest to ważny głos, gdyż wytyczne Kościoła w kwestii organizacji pogrzebów w czasach pandemii były niejasne i bardzo mocno ograniczały uczestnictwo wiernych w tych obrzędach. Poza tym wytyczne poszczególnych biskupów diecezjalnych różniły się w kwestii zasad organizacji pogrzebów w czasach ogłoszonego stanu zagrożenia epidemicznego i prawie wszystkie nie zawierały odniesień co do istoty pogrzebu chrześcijańskiego.

Niniejsze opracowanie jest próbą naświetlenia problematyki związku praktyki pogrzebu w czasie pandemii koronawirusa SARS-CoV-2 z paschalnym wymiarem chrześcijańskiego pogrzebu. Kluczowe pytanie jest następujące: jaką rolę odgrywa paschalne rozumienie wymiaru pogrzebu w kształtowaniu się obrzędów pogrzebu chrześcijańskiego po pandemii koronawirusa? Główną tezę analiz wyznacza więc następujące stwierdzenie: właściwa formacja wiernych do rozumienia tajemnicy śmierci w kluczu spotkania z Bogiem i przejściem ze śmierci do życia jest najlepszym przygotowaniem chrześcijanina do śmierci. Materiał badawczy pochodzi z aktualnej literatury opisującej bieżące okoliczności życia Kościoła i problemy z nimi związane, jak też z własnych obserwacji. Metoda, zastosowana w opracowaniu, to metoda opisowa, która pomoże wyjaśniać sens przedstawianych zagadnień w relacji do bieżącego Magisterium Kościoła odnośnie do obrzędów pogrzebu.

³ Jerzy Brusilo, „Program duszpasterski Kościoła w Polsce 2019–2022 wobec Eucharystii w epidemii COVID-19”, w Komisja Duszpasterska Konferencji Episkopatu Polski, *Program duszpasterski na rok 2020/2021. Duszpasterstwo w czasie pandemii* (Katowice: Instytut Gość Media, 2020), 76.

1. PAŃSTWOWE AKTA NORMATYWNE
I PRAWODAWSTWO KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO W POLSCE
W DOBIE PANDEMII SARS-COV-2 WOBEC PRZEPISÓW LITURGICZNYCH
ODNOŚNIE DO OBRZĘDÓW POGRZEBU

Sytuacja pandemii w różnoraki sposób wpłynęła na egzystencję i religijność wierzących. Ograniczenia dotyczące korzystania z wolności gromadzenia się w celu uczestniczenia w obrzędach pogrzebu chrześcijańskiego stanowią z jednej strony oczywiste środki przeciwdziałania rozprzestrzenianiu się pandemii SARS-CoV-2, a z drugiej strony wpływają na prawodawstwo kościelne, które określa sposób uczestnictwa w obrzędach liturgicznych. Ograniczenia te mogą być przez ludzi religijnych odczuwane w sposób szczególnie bolesny.

Rozprzestrzenianie się choroby COVID-19 wywołanej przez koronawirusa SARS-CoV-2 spowodowało, że w przestrzeni społecznej pojawiły się przepisy dotyczące możliwości uczestniczenia w liturgii obrzędów pogrzebu. Jak zaznacza J. Sawicka, zadaniem ustawodawcy w społeczeństwie jest zapewnienie takich rozwiązań prawnych, za pomocą których wspólnota, którą ów ustawodawca administruje, będzie w stanie zapewnić obywatelom jak najlepsze warunki życia⁴. Polski prawodawca, a za nim prawodawca kościelny, reagowali na sytuację związaną z pandemią wydając odpowiednie przepisy. Analizując normy dotyczące uczestnictwa w pogrzebie można zauważyć wpływ przepisów polskiego prawa państwowego na normy prawa kanonicznego wewnątrz Kościoła katolickiego. Wspólnocie Kościoła katolickiego została zagwarantowana przez polskiego ustawodawcę wolność sprawowania kultu publicznego, a co za tym idzie może ona swobodnie wykonywać czynności o charakterze sakralnym. Władza państwowa nie ma prawa w regularnych realiach zakazać gromadzenia się wiernych, ani wykonywania czynności liturgicznych⁵. W czasie pandemii koronawirusa powstało jednak wiele wątpliwości odnoszących się do kwestii celebracji obrzędów liturgicznych.

Ważnym aktem prawnym, w którym można znaleźć przepisy dotyczące możliwości realizowania wolności sumienia i religii, są przepisy rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 21 grudnia 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu

⁴ Justyna Sawicka, „Relacja pomiędzy państwowymi aktami normatywnymi a prawodawstwem Kościoła katolickiego w dobie pandemii SARS-CoV-2 w Polsce”, w *Pandemia COVID-19 wyzwaniem dla tradycyjnych form duszpasterstwa Kościoła w Polsce*, red. Dariusz Kwiatkowski (Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wydział Teologiczny, 2021), 141.

⁵ Bartosz Rakoczy, *Ustawa o stosunku państwa do Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz* (Warszawa: Wyd. Wolters Kluwer Polska, 2008), 127.

epidemii⁶. Podkreślić należy, że ze względu na dynamicznie zmieniającą się sytuację epidemiczną przepisy rozporządzenia Rady Ministrów zmieniały się już kilkakrotnie i nie można wykluczyć, że nastąpi więcej zmian przepisów. Polskie przepisy prawa odnośnie do zachowania w czasie pandemii w kontekście wolności religijnej przeanalizowała Aneta M. Abramowicz⁷. W podsumowaniu przeprowadzonych analiz cytowana Autorka napisała: „Przedstawione rozważania nie pozwalają na postawienie tezy, że wymieniona konstytucyjnie przesłanka do wprowadzenia dozwolonych ograniczeń wolności religii została spełniona przy wprowadzeniu ograniczeń dotyczących możliwości uczestniczenia i sprawowania kultu religijnego w czasie zagrożenia rozprzestrzenieniem się koronawirusa”⁸. Jednak, kiedy przyjrzymy się zarządzeniom w jaki sposób należy postępować ze zwłokami osób zmarłych, których zgon nastąpił z powodu choroby wywołanej wirusem SARS-CoV-2, możemy mieć obraz, jak bardzo chrześcijańskie zwyczaje związane z pogrzebem uległy zmianie. Sposób postępowania ze zwłokami osób zmarłych został precyzyjnie określony w Rozporządzeniu Ministra Zdrowia z dnia 3 kwietnia 2020 r. zmieniającym rozporządzenie w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi. Zgodnie z nim należy:

- 1) przeprowadzić dezynfekcję zwłok płynem odkażającym o spektrum działania wirusobójczym;
- 2) odstąpić od standardowych procedur mycia zwłok, a w przypadku zaistnienia takiej konieczności należy zachować szczególne środki ostrożności;
- 3) unikać ubierania zwłok do pochówku oraz okazywania zwłok;
- 4) umieścić zwłoki w ochronnym, szczelnym worku, wraz z ubraniem lub okryciem szpitalnym, a w przypadku przekazania zwłok do spopielenia umieścić pierwszy worek ze zwłokami w drugim worku;
- 5) zdezynfekować powierzchnię zewnętrzną kolejno każdego worka przez spryskanie płynem odkażającym o spektrum działania wirusobójczym;
- 6) zwłoki zabezpieczone w sposób, o którym mowa w pkt 1, 4 i 5, umieścić w: a) kapsule transportowej, w przypadku przekazywania zwłok do krematorium, wykonanej z materiału umożliwiającego jej mycie i dezynfekcję, która po przekazaniu zwłok do spalarni podlega standardowej dekontaminacji środkami powierzchniowoczynnymi albo b) trumnie do pochówku, w przypadku bezpośredniego pochowania na cmentarzu;

⁶ Dz.U. z 2020 r. poz. 2316 ze zm.

⁷ Aneta M. Abramowicz, „Wolność religijna w czasie pandemii koronawirusa. Ocena rozwiązań polskich”, *Studia z Prawa Wyznaniowego* 24(2021): 255-278.

⁸ Abramowicz, *Wolność religijna w czasie pandemii koronawirusa*, 275.

7) umieścić na dnie trumny do pochówku warstwę substancji plynochłonnej o grubości 5 cm;

8) niezwłocznie po złożeniu zwłok w trumnie lub kapsule transportowej trumnę lub kapsułę transportową zamknąć szczelnie i spryskać płynem odkażającym o spektrum działania wirusobójczym;

9) transport zwłok, jeżeli jest to możliwe, prowadzić jednym zespołem przewozowym⁹.

Ciała zmarłych na COVID-19 oddawane są rodzinom w zamkniętych, odkażonych trumnach. Niestety rodziny nie mają szansy na ostatnie pożegnanie. Nie jest prawdą, że osobę zmarłą na chorobę spowodowaną wirusem SARS-CoV-2 trzeba pochować jak najszybciej. Pochówek odbywa się po dokonaniu formalności związanych z uroczystościami pogrzebowymi. Pomieszczenia, w których osoba zmarła przebywała, oraz wszystkie przedmioty, z którymi była w styczności, poddaje się odkażaniu.

Podczas kwarantanny nie można sobie wyobrazić tradycyjnej ceremonii pogrzebowej z księdzem, organistą, krewnymi, przyjaciółmi, kolegami, sąsiadami i innymi znajomymi, którzy odprowadzają zmarłego w ostatnią drogę. Koronawirus zmienił też tradycje pogrzebowe.

W celu wyeksponowania przepisów odnoszących się do możliwości realizacji przez wiernych wolności sumienia i religii, należy dostrzec przepis § 28 ust. 8 rozporządzenia. Stanowi on, że do dnia 17 stycznia 2021 r. zgromadzenia organizowane w ramach działalności Kościołów i innych związków wyznaniowych mogą się odbywać, pod warunkiem, że w przypadku gdy zgromadzenie odbywa się w budynkach i innych obiektach kultu religijnego, znajduje się w nich, przy zachowaniu odległości nie mniejszej niż 1,5 m, nie więcej uczestników niż 1 osoba na 15 m² powierzchni, oprócz osób sprawujących kult religijny lub osób dokonujących pochowania, lub osób zatrudnionych przez zakład lub dom pogrzebowy w przypadku pogrzebu, oraz że uczestnicy realizują nakaz zakrywania ust i nosa, z wyłączeniem osób sprawujących kult religijny; w przypadku, gdy zgromadzenie odbywa się na zewnątrz, uczestnicy przebywają w odległości nie mniejszej niż 1,5 m od siebie i realizują nakaz zakrywania ust i nosa, z wyłączeniem osób sprawujących kult religijny. Ponadto w przepisie § 28 ust. 9 wskazano na obowiązek informowania przed wejściem do budynków i innych obiektów kultu religijnego o limicie osób, które mogą znajdować się w budynku oraz do podejmowania środków

⁹ <https://dziennikustaw.gov.pl/DU/2020/585>, <https://wsse.krakow.pl/page/wp-content/uploads/2020/04/Rozporz%C4%85dzenie-Ministra-Zdrowia-z-dnia-3-kwietnia-2020-post%C4%99powanie-ze-zw%C5%82okami.pdf> (dostęp: 20.02.2022).

zapewniających przestrzeganie tego limitu¹⁰. Przed wejściem do budynków i innych obiektów kultu religijnego informuje się o limicie osób oraz podejmuje środki zapewniające jego przestrzeganie¹¹.

Przedstawione przepisy prawa państwowego wywarły wyraźny wpływ na prawodawstwo kościelne w Polsce. Zarządzenia Konferencji Episkopatu Polski i Rady Stałej Konferencji Episkopatu Polski odnośnie do pandemii koronawirusa możemy znaleźć w Zeszycie specjalnym dołączonym do programu duszpasterskiego Kościoła katolickiego w Polsce na rok 2020/2021¹². Nie ma jednak w nich bezpośrednich wskazań odnośnie do celebracji obrzędów pogrzebu. Więcej informacji możemy znaleźć w zarządzeniach biskupów diecezjalnych. Na mocy posiadanej władzy ustawodawczej, biskupi poszczególnych diecezji zareagowali na dynamicznie zmieniającą się sytuację epidemiczną. Archidiecezja warszawska ogranicza możliwość uczestnictwa wiernych we Mszach św. do osób zamawiających intencję mszalną, a w wypadku pogrzebu – zaleca, aby uczestniczyła w nim tylko najbliższa rodzina. Diecezja gliwicka na czas pandemii wdrożyła radykalne rozwiązania: msza żałobna odbywa się w dniu ceremonii, ale bez udziału rodziny i znajomych osoby zmarłej (*sine populo*). Mszę można przełożyć na inny termin. Uroczystości pogrzebowe mają być ograniczone tylko do trzeciej stacji, czyli na cmentarzu, a w ceremonii może uczestniczyć maksymalnie 50 osób. Diecezja sandomierska informuje, aby w pogrzebie uczestniczyli jedynie najbliżsi, a grono żałobników nie przekraczało 50 osób. Podobne zalecenia obowiązują w Archidiecezji poznańskiej. Archidiecezja wrocławska wysłała parafiom zalecenia, aby pogrzeby trwały krócej, a w mszach żałobnych uczestniczyła tylko najbliższa rodzina zmarłego¹³.

W świadomości każdego człowieka tkwi mocno zakorzenione poczucie prawa do godnego pogrzebu. Świadomość ta związana jest z przekonaniem, że jest ono przyrodzonym i niezbywalnym prawem każdej osoby. W miarę rozwoju podstawowych praw człowieka, które wynikają z jego godności, zarówno prawodawstwo kościelne, jak i państwowe zaczęło dostrzegać potrzebę

¹⁰ Sawicka, *Relacja pomiędzy państwowymi aktami normatywnymi a prawodawstwem Kościoła katolickiego w dobie pandemii SARS-CoV-2 w Polsce*, 152.

¹¹ Podstawa prawna: § 25 ust. 8 i 9 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 26 lutego 2021 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii (Dz.U.2021.poz.367) (wcześniej: §28 ust. 8 pkt 1 i 2; §28 ust. 9 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 21 grudnia 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii (Dz. U. poz. 2316 z późn. zm.).

¹² Komisja Duszpasterska Konferencji Episkopatu Polski, *Program duszpasterski na rok 2020/2021. Duszpasterstwo w czasie pandemii*, 29-60.

¹³ <https://www.dziennikprawny.pl/pl/a/pogrzeb-w-czasach-pandemii-koronawirusa-wytyczne-wladz-koscielnych-i-panstwowych>.

ochrony prawa do pogrzebu przed jakimikolwiek naruszeniami, bez względu na to, czy pochodzą one od pojedynczych osób, zbiorowości, czy nawet od organów władzy. Cześć dla zmarłych wyraża się w polskiej kulturze od wieków m.in. poprzez spełnienie obowiązku pochowania ciała¹⁴.

Brak jednolitych przepisów kościelnych odnośnie do celebracji liturgii pogrzebu w czasie pandemii koronawirusa spowodował znaczny zamęt w przestrzeganiu prawa liturgicznego. Zabrakło odniesienia do nauki Kościoła, w której „obrzędy pogrzebu wyrażają *paschalny charakter* śmierci chrześcijańskiej” (KKK 1685). Katechizm przypomina również, że „Kościół, który jak matka nosił sakramentalnie w swoim łonie chrześcijanina podczas jego ziemskiej pielgrzymki, towarzyszy mu na końcu jego drogi, by oddać go „w ręce Ojca”. Ofiaruje on Ojcu, w Chrystusie, dziecko Jego łaski i w nadziei składa w ziemi zasiew ciała, które zmartwychwstanie w chwale. Ofiarowanie to dokonuje się w pełni w czasie celebracji Ofiary eucharystycznej. Błogosławieństwa, które ją poprzedzają i po niej następują, są sakramentaliami” (KKK 1683).

Pandemia koronawirusa SARS-CoV-2, która dotknęła świat na początku 2020 roku, wyraźnie wpłynęła na celebrację liturgii chrześcijańskiego pogrzebu. Należy przypomnieć, że obrzędy pogrzebu – według zatwierdzonej księgi obrzędowej – zawierają trzy formy liturgii, zapisane w trzech rozdziałach tej księgi. Forma pierwsza przewiduje trzy stacje (w domu zmarłego, w kościele i na cmentarzu) (Op, nr 40-79); forma druga przewiduje dwie stacje (w kaplicy cmentarnej i przy grobie) (Op, nr 80-106); oraz forma trzecia przewiduje tylko jedną stację (w domu zmarłego) (Op, nr 107-127). Posoborowa księga liturgii pogrzebu przewiduje pewne odnowione obrzędy, które choć zapomniane przez lata w praktyce duszpasterskiej, zostały zachowane w środowiskach zakonnych. Należą do nich obrzędy specjalnej wigilii w intencji zmarłego (Op, nr 26-38) oraz modlitwy w czasie złożenia ciała zmarłego do trumny (Op, nr 39). Spełniając soborowy postulat, w księdze zamieszczono również obrzęd pogrzebu dzieci (podobnie jak obrzędy pogrzebu osoby dorosłej zawierają trzy warianty) (Op, nr 134-216).

Liturgia pogrzebowa za każdego zmarłego powinna być z reguły odprawiona w jego własnym kościele parafialnym (KPK kan. 1177 § 1). Podstawą uzyskania prawa do własnej parafii jest stałe lub tymczasowe zamieszkanie na jej terenie. Dla tych osób, które nie mają nigdzie takiego zamieszkania, jak wyżej, własną parafią jest parafia aktualnego przebywania, w danym wypadku parafia zgonu. *Wprowadzenie teologiczne i pastoralne* do odnowionej księgi

¹⁴ Por. Anna Chciałkowska, „Wyjaśnienie problematyki celebracji pogrzebu kościelnego wraz z ujęciem historycznym”, *Studia Elckie* 22(2020): 33.

obrzędów pogrzebu przypomina: „Odprawiając obrzędy pogrzebowe swoich braci, niech chrześcijanie starają się dać wyraz nadziei życia wiecznego, niech jednak nie lekceważą sposobu myślenia i postępowania ludzi swojej epoki i swojego kraju wobec zmarłych. W tradycjach rodzinnych, w zwyczajach lokalnych, w stowarzyszeniach pogrzebowych niech pozostanie to wszystko, co do tej chwili było dobre. To zaś, co wydaje się być przeciwne Ewangelii, należy tak przekształcić, ażeby pogrzeby chrześcijańskie wyrażały wiarę w zmartwychwstanie i prawdziwego ducha ewangelicznego” (Op, nr 2). Przypomniane zostało także, że „w zależności od zwyczajów miejscowych ważniejsze momenty są następujące: czuwanie w domu zmarłego, umieszczenie ciała w trumnie, zgromadzenie krewnych, a jeżeli to możliwe całej społeczności, na liturgię słowa, która daje pociechę płynącą z nadziei, na Ofiarę Eucharystyczną i na ostatnie pożegnanie zmarłego, wreszcie przeniesienie ciała do grobu” (Op, nr 3).

Ze wskazań *Wprowadzenia teologicznego i pastoralnego* zawartego w księdze *Obrzędy pogrzebu* wynika, że realizacja chrześcijańskiego powołania opiera się na sakramentalnym fundamencie chrztu, a świadome i aktywne włączenie się w codzienny rytm życia sakramentalnego i chrześcijańskiego najpełniej realizowane jest w liturgii. Ona jest bowiem szkołą wiary, modlitwy, moralności i ducha społecznego oraz doświadczenia prawdziwej wspólnoty przez uczniów Chrystusa. Poczucie niepewności i zagrożenia w związku z bardzo szybkim rozprzestrzenianiem się pandemii SARS-CoV-2 spowodowało poszukiwanie najlepszych rozwiązań odnośnie do celebracji obrzędów pogrzebu. W liturgii pogrzebu Kościół „obchodzi z wiarą paschalne misterium Chrystusa i modli się, aby ci, którzy przez chrzest zostali wszczępieni w śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa, z Nim przeszli do życia” (Op, nr 1). Niestety wprowadzane obostrzenia wpłynęły w znacznej mierze na sposób celebracji tych obrzędów. Uczestnictwo w obrzędach pogrzebu zostało ograniczone albo wręcz niemożliwe przez decyzje władz państwowych. Ze względu na realną możliwość zarażenia się i rozprzestrzeniania się pandemii SARS-CoV-2, władze państwowe w porozumieniu, a niekiedy bez porozumienia z władzami kościelnymi, ograniczały liczbę wiernych mogących uczestniczyć w pogrzebach. Biskupi zachęcali wiernych, by uczestniczyli w obrzędach pogrzebowych poprzez transmisje telewizyjne, radiowe i internetowe. Niezrozumiałą dla ludzi wierzących decyzją było zamknięcie cmentarzy w uroczystość Wszystkich Świętych. Jak przypomina s. prof. A. Sielepin sytuacja ta sprawiła, że uroczystość Wszystkich Świętych uzyskała swoją przestrzeń i radosny klimat epifanii Kościoła niebiańskiego złączonego z nami. Ten dzień przeważnie

przeżywany jest na cmentarzu i siłą rzeczy nabierał charakteru Dnia Zadusznego, a teraz, dla tych, którzy potrafią czytać znaki czasu i wszystkie okoliczności, łącznie z ograniczeniami, przeżywać w świetle wiary, uroczystość ta wyzwoliła się niejako z ograniczeń, jakie wynikały z naszych przyzwyczajęń, korzystania z dnia wolnego i wyjazdu na cmentarze. Można było świętować obcowanie świętych dłużej, kiedy został wydłużony, poza oktawę, czas zyskiwania odpustów, nawet bez konieczności częstego nawiedzania cmentarza. Skupiliśmy się bardziej na rozumieniu troski o zmarłych, którą można i trzeba praktykować zawsze, i może bardziej eucharystycznie niż tylko sentymentalnie i dogmatycznie. To są przykłady okoliczności, wskazujące na pewne aspekty chrześcijańskiej pobożności, które warto ponownie przemyśleć, poznać i wprowadzić je do duchowości¹⁵.

Ograniczenia, związane z obecnością wiernych podczas obrzędów pogrzebowych, znalazły swe odbicie w powstawaniu pewnych zwyczajów, które są sprzeczne z nauczaniem Kościoła odnośnie do pogrzebu chrześcijańskiego. Można bowiem zauważyć, że w wielu miejscach większość pogrzebów w czasie pandemii to pogrzeby z urną, a o sprawach związanych z pogrzebem decydował nie proboszcz, lecz firma pogrzebowa. W większych miastach pojawił się również zwyczaj pogrzebu bez Mszy św. i obecności duchownego. Dla pewnej grupy wierzących utrudnienia, wywołane przez pandemię, stały się pretekstem do zaniedbania troski o umierających i organizowania obrzędów pogrzebowych oraz samousprawiedliwienia tego faktu. Sama organizacja ceremonii pogrzebowej, przy uwzględnieniu regulacji dotyczących właściwego zabezpieczenia zwłok i ograniczeń, pozostała w gestii osób dokonujących pochówku, a przecież śmierć nazywano *dies natalis* i paschą – przejściem do Ojca i Królestwa Chrystusa¹⁶.

2. OBRZĘDY POGRZEBU CHRZEŚCIJAŃSKIEGO BEZ KAPŁANA I MSZY ŚW.

Śmierć człowieka i jego pogrzeb to okazja do postawienia sobie egzystencjalnych pytań o sens życia, ale także o wiarę w życie wieczne. Dla człowieka wierzącego śmierć jest nadzieją na spotkanie z Bogiem. Wiara w życie wieczne

¹⁵ Adelajda Sielepin, „Sytuacja graniczna ujawnia ducha. Wyzwania dla świadomości liturgicznej”, w *Pandemia Covid-19 wyzwaniem dla tradycyjnych form duszpasterstwa Kościoła w Polsce*, 167.

¹⁶ Czesław Krakowiak, „Z dziejów liturgii pogrzebu”, w *Studia liturgiczne*, t. 8. *Pogrzeb chrześcijański. Obrzędy, teologia, praktyka*, red. Czesław Krakowiak, Waldemar Pałęcki (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2012), 11.

daje pewność, że życie zmienia się, ale się nie kończy, że nasza rozłąka ze zmarłymi jest przejściowa. Kościół katolicki naucza, że przez chrzest chrześcijanin zostaje wszczepiony w Chrystusa, który za nas umarł i zmartwychwstał. Ta prawda wiary daje nam ufną nadzieję, że wraz z Nim zmartwychwstaniemy do życia wiecznego oraz jest podstawą i racją dla sprawowania przez Kościół liturgii pogrzebowej. Wielu teologów zauważa, że w odnowionych obrzędach pogrzebu wierni, wsparci nadzieją nowego życia, sprawują za zmarłych Eucharystię oraz zanoszą modlitwy i błagania dla oczyszczenia ich z grzechów. Teksty euchologijne pogrzebu w wielu miejscach odwołują się do chrztu, ukazując początek wejścia w życie chrześcijańskie i prośbę skierowaną do Boga o wypełnienie obietnic. Poza treściami zawartymi w tekstach dostrzega się korespondującą ze sobą symbolikę: wody, paschału, baptysterium z grobem, czy nawet koloru szat¹⁷. Ograniczenia w celebracji obrzędów pogrzebu w związku z pandemią SARS-CoV-2 spowodowały, że obrzędy te w wielu wypadkach były zmieniane. Pojawiła się praktyka obrzędów pogrzebu bez Mszy św. i udziału kapłana, ale z elementami religijnymi. Obrzędem tym przewodniczył albo pracownik zakładu pogrzebowego, albo pracownik cmentarza komunalnego. Jednak bardzo często podczas takich obrzędów odmawia się Koronkę do Bożego Miłosierdzia, śpiewa religijne pieśni, a nawet używa się tekstów z księgi obrzędowej. O taką formę pogrzebu proszą zazwyczaj krewni zmarłej osoby, którzy pozostają nadal w tradycji religijnej, ale oddalili się od Kościoła. Paradoksem są sytuacje, w których w pogrzebie osób wierzących, wskutek działań rodziny, brakuje liturgicznej posługi kapłana i celebrowanej Mszy św. pogrzebowej.

Prawdą jest, że w wielu wypadkach sami kapłani proponowali, aby Msza św. za zmarłego mogła być celebrowana w kościele w innym czasie niż obrzędy pogrzebu. W takich przypadkach, ze względu na niebezpieczeństwo zarażenia koronawirusem, obrzędy pogrzebu odbywały się tylko na cmentarzu w obecności najbliższej rodziny. Strach przed chorobą COVID-19 powodował skracanie obrzędów pogrzebowych do jednej stacji na cmentarzu.

Należy mieć również świadomość, że w diecezjach w Polsce zmarło w czasie pandemii koronawirusa SARS-CoV-2 wielu kapłanów. Bywały parafie, w których wszyscy posługujący księża byli poddani kwarantannie bądź izolacji. Była to nowa sytuacja, do której Kościół w Polsce nie był przygotowany. Dlatego też, ze względów tylko sanitarnych, upraszczano obrzędy pogrzebu nie celebrując Mszy św. pogrzebowej i w ten sposób zapominając o ich paschalnym

¹⁷ Jacek Nowak, „Inicjacja chrześcijańska w liturgii pogrzebu”, *Łódzkie Studia Teologiczne* 26(2017), 2: 198.

wymiarze, a przecież Kościół powinien towarzyszyć człowiekowi od dnia narodzin aż do śmierci z dobrą nowiną o miłości Boga i zbawieniu człowieka, która najbardziej uobecnia się w czasie celebracji Mszy św.

Należy zauważyć, że odnowione obrzędy pogrzebu podkreślają uczestnictwo w celebracji liturgii pogrzebowej żyjących uczestników pogrzebu. Celebrowana Msza św. pogrzebowa staje się w ten sposób aktem wiary, głoszeniem nadziei i wyrazem miłości przez modlitwę wstawienniczą za zmarłych. Bowiemy w liturgii pogrzebu Kościół „obchodzi z wiarą paschalne misterium Chrystusa i modli się, aby ci, którzy przez chrzest zostali wszczepieni w śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa, z Nim przeszli do życia” (Op, nr 1).

Na ten aspekt celebracji pogrzebu zwrócił uwagę ks. L. Soprych. Opisując praktyki odprawiania pogrzebu w wiejskiej parafii francuskiej wskazał, że pogrzeb nie jest anonimowym wydarzeniem w życiu parafii. Jest wydarzeniem we wspólnocie parafialnej jako wspólnocie wierzących w Chrystusa Zmartwychwstałego, wspólnocie sióstr i braci, którzy się znają i są złączeni na poziomie wiary i człowieczeństwa jako obywatele, sąsiedzi, znajomi czy przyjaciele¹⁸. W polskiej rzeczywistości także są regiony, gdzie zmarłego żegna cała wspólnota parafialna. Są również parafie, szczególnie w dużych miastach, gdzie nie ma głębszych relacji między parafianami. Życie ludzi w takich wspólnotach staje się bardziej anonimowe. Nawet niedzielna Eucharystia nie stanowi najważniejszego wydarzenia w świętowaniu dnia Pańskiego w parafii. Stąd też w czasie pandemii tym bardziej należy wskazywać na uczestnictwo w Eucharystii i zrozumienie, że Msza św. pogrzebowa jest najważniejszym momentem w celebracji pogrzebu.

Słusznie zauważa ks. B. Migut pisząc, że uczestnictwo w liturgii tworzy rzeczywistość sakramentu. Sakrament bowiem to nie tylko słowo i znak pochodzący z ustanowienia Chrystusa, ale jest to także znak obecności i działania Kościoła jako konkretnego zgromadzenia liturgicznego. Znakiem tym jest celebrowanie, a właściwie jej uczestnicy, czyli właśnie zgromadzenie liturgiczne. Człowiek, przemieniony w Eucharystii i żyjący na sposób eucharystyczny, jest żywym sakramentem działania Chrystusa w świecie, czyli też sakramentem Królestwa Bożego na ziemi¹⁹.

¹⁸ L. Soprych, „Liturgia pogrzebu i zwyczaje z nim związane na przykładzie wybranej parafii diecezji Metz we Francji”, *Liturgia Sacra* 25(2019), 1: 149.

¹⁹ Bogusław Migut, „Ku pełnemu uczestnictwu w Eucharystii w okresie pandemii”, *Roczniki Teologiczne* 68(2021), 8: 50.

3. CZY OBRZĘDY POGRZEBOWE Z URNĄ Z PROCHAMI ZMARŁEGO STANĄ SIĘ DOMINUJĄCE W CZASIE PO PANDEMII?

Troska o godne postępowanie z ciałem człowieka po jego śmierci należy do najstarszych zwyczajów chrześcijańskich. Sposoby zajmowania się doczesnymi szczątkami zawsze były i są zależne od miejscowych zwyczajów oraz wierzeń. W wielu kulturach zasadniczo przyjmują one dwie formy, z których pierwsza polega na grzebaniu ciała ludzkiego w ziemi i nosi nazwę inhumacji, zaś druga, nosząca nazwę kremacji, prowadziła do częściowego lub całkowitego spalenia zwłok²⁰. Czas pandemii COVID-19, w którym przychodzi wspólnocie Kościoła żyć, skłania do refleksji nad dotychczasowymi formami przeżywania wiary. Dotyczy to także podejścia chrześcijan do problemu kremacji ciała i pogrzebu katolickiego. We współczesnym chrześcijaństwie można zauważyć obie formy pogrzebu, bowiem dopuszczalna jest kremacja, ale także podkreśla się tradycyjną formę pogrzebu. W nauce Kościoła kremacja nie jest dematerializacją zmarłego, którego prochy są i tak następnie grzebane, a spalone ciało nie traci swojego znaczenia²¹. Samo słowo „kremacja” pochodzi z języka łacińskiego *crematio* i oznacza „spalenie, spopielenie zwłok ludzkich”²². Z. Suchecki, omawiając problem kremacji, zwraca uwagę, że kremacja zwłok, choć nie jest przeciwna nauce Pisma Świętego, nie została rozwiązana ani zdefiniowana żadnym dogmatem wiary. Argumentacja jednak, z jaką kremacja była propagowana przez jej zwolenników, zmusiła Święte Oficjum w Rzymie do wydania orzeczeń. W pierwszych dokumentach Stolica Apostolska oświadczyła, że kremacja jest przeciwna tradycji chrześcijan, w związku z tym wydano różne dekryty, odpowiedzi i instrukcje²³. Prawo kanoniczne (KPK kan. 1176 § 3) poucza, że chrześcijańska praktyka grzebania ciał ludzi zmarłych opiera się na prawdzie o integralnym odkupieniu nas przez Chrystusa Pana, który kiedyś wskrzesi ciała zmarłych i obdarzy je chwałą zmartwychwstania. Dlatego w *Credo* wyznajemy wiarę w ciała zmartwychwstanie i żywot wieczny. W żadnym z przekazów mówiących o starożytnych męczennikach nie znajdujemy najmniejszej wzmianki o tym by chrześcijanie spalali swoich

²⁰ Piotr Waleńdzik, „Kremacja i inhumacja w kulturach świata oraz obrzędach chrześcijańskiego pogrzebu”, *Collectanea Theologica* 83(2013), 3: 106.

²¹ Por. Zbigniew Suchecki, *Kremacja w kulturach świata* (Kraków: Wyd. Salvator, 2009), 15-19.

²² Eugeniusz Sakowicz, „Kremacja”, w *Encyklopedia Katolicka*, t. 9, red. Bogusław Migut (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2002), kol. 1259.

²³ Zbigniew Suchecki, *La cremazione nel diritto canonico e civile* (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1995), 86 n.

zmarłych. Wręcz przeciwnie, z wielkim oddaniem ratowano ciała świętych przed profanacją po to, by zapewnić im uroczysty pochówek.

Należy przypomnieć, że Kościół katolicki stał i wciąż stoi na stanowisku grzebania ciał wiernych zmarłych w ziemi. Chrystus był złożony w nowym grobie przygotowanym przez Józefa z Arymatei i po trzech dniach zmartwychwstał. Chrześcijanie, grzebiąc ciała swoich zmarłych w ziemi, nawiązywali do tej tradycji. W zwyczaju tym wyrażała się bowiem wiara w zmartwychwstanie w dniu ostatecznym. Właśnie to jest główny argument Kościoła za grzebaniem ludzkich zwłok w ziemi. Także świadomość, że ludzkie ciało podczas ziemskiego życia było świątynią Ducha Świętego wymaga szacunku w czasie jego pogrzebu. Dlatego Kościół od samego początku nie akceptował praktyki palenia zwłok i dopuszczał tylko jeden rytuał pogrzebowy, czyli pochowanie w ziemi²⁴.

W czasie pandemii COVID-19 dla wielu kremacja przestała być problemem w odniesieniu do wiary chrześcijańskiej. Przypominali oni, że Kościół zezwala na kremację, „jeśli nie podważa wiary w zmartwychwstanie ciała” (por. KKK 2301, KPK kan. 1176 § 3). Należy jednak stanowczo zaznaczyć, że Kościół nadal zaleca i popiera starochrześcijański zwyczaj grzebania ciał zmarłych. W Katechizmie Kościoła Katolickiego czytamy: „Ciała zmarłych powinny być traktowane z szacunkiem i miłością wypływającą z wiary i nadziei zmartwychwstania. Grzebanie zmarłych jest uczynkiem miłosierdzia względem ciała; jest uczczeniem dzieci Bożych, będących świątynią Ducha Świętego” (KKK 2300). Powstają więc pytania, jak w świetle Bożego Objawienia, tradycji Kościoła i wiary chrześcijańskiej należy ocenić te nowe zjawiska? Czy coraz bardziej rozpowszechniająca się praktyka kremacji, a następnie sposób postępowania z prochami zmarłych nie doprowadzą także wśród chrześcijan do zaniku tradycyjnych cmentarzy, a w rezultacie pamięci i modlitwy za zmarłych, które mają podstawę w wierze w zmartwychwstanie? Czy obecnie obowiązujące obrzędy pogrzebowe Kościoła katolickiego dostosowane są do pogrzebu ciał poddanych kremacji? Na te pytania starają się odpowiedzieć normy liturgiczne, które znajdują się w nowych obrzędach pogrzebowych. Przypominają one, że „ciała zmarłych powinny być traktowane z szacunkiem i miłością wypływającą z wiary i nadziei zmartwychwstania” (Op, nr 387).

Ponieważ w diecezjach w Polsce przyjęły się zróżnicowane praktyki obrzędów liturgicznych towarzyszących kremacji ciał zmarłych i złożeniu urny

²⁴ Por. Rudolf Pierskała, „Kremacja ciała i pogrzeb katolicki”, w *Studia liturgiczne*, t. 8. *Pogrzeb chrześcijański. Obrzędy, teologia, praktyka*, 80.

do grobu lub w tzw. kolumbarium należy przypomnieć przepisy związane z tą praktyką. Stolica Apostolska, dekretem z 7 lipca 2010 roku, zatwierdziła sam obrzęd, jak i normy wykonawcze związane z kremacją ciała ludzkiego. Dnia 22 października 2010 r. opublikowano *Dodatek do obrzędów pogrzebu. Obrzędy pogrzebu związane z kremacją zwłok. Obrzęd złożenia urny w grobie*. Znajdujące się tam Wprowadzenie, odwołując się do obowiązujących w Kościele norm prawnych, jak i do jego nauczania, w punkcie 5. sformułowało następujące ustalenia i wytyczne duszpastersko-liturgiczne:

a) Obrzędy pogrzebowe, włącznie z ostatnim pożegnaniem, z udziałem rodziny i wspólnoty parafialnej, należy zasadniczo odprawiać przed kremacją ciała zmarłego, zgodnie z podanymi w rytuale formami i odpowiednio dobranymi stacjami (Op, 23-188). Do takiej praktyki należy wiernych wychowywać.

b) Urnę po kremacji składa się w grobie lub specjalnym kolumbarium (ściana lub kaplica na cmentarzu) bez zewnętrznej okazałości, z udziałem jedynie najbliższej rodziny, przy zastosowaniu niżej podanych obrzędów.

c) W uzasadnionych przypadkach, np. po sprowadzeniu urny z prochami z zagranicy, obrzędy pogrzebowe, podane w rytuale, można sprawować nad samą urną, którą stawia się przed prezbiterium na odpowiednim podwyższeniu, obok zapalonego paschału (Op, 388-389).

Katolik zapytany o kremację zwłok ludzkich czasami nie wie, co odpowiedzieć, ponieważ nie zna aktualnej doktryny Kościoła na ten temat. Brak głębszej formacji liturgicznej, a zwłaszcza informacje, że sam Kościół kiedyś był temu zjawisku przeciwny, sprawia, że zatracą się paschalny wymiar pogrzebu. Dlatego też – zdaniem ks. R. Gronia – należy tę sprawę gruntownie wyjaśnić. Pewną trudność, przynajmniej z początku, stanowiło dostosowanie tej praktyki do obrzędów rytualnych, by nadać im w ogóle charakter chrześcijańskiego pogrzebu zmarłego, ale jak już zauważyliśmy wcześniej, i do tego Kościół potrafił się dostosować, uwzględniając tę formę w poprawionych obrzędach²⁵.

Obrzędy pogrzebu związane z kremacją zwłok i obrzęd złożenia urny w grobie, który znajduje się w najnowszej księdze *Obrzędów pogrzebu* czasami wzbudza wśród wiernych liczne kontrowersje, ponieważ dotychczasowa praktyka duszpasterska wyglądała odmiennie. Najczęściej Mszę św. pogrzebową, wraz z obrzędami ostatniego pożegnania, sprawowano w kościele lub kaplicy cmentarnej w obecności prochów osoby zmarłej i bezpośrednio po nich składano je do grobu. W świadomości społecznej nastąpiło więc praktyczne zrównanie pogrzebu z ciałem złożonym w trumnie i pogrzebu z prochami

²⁵ Ryszard Groń, „Kościół wobec kremacji zwłok ludzkich”, *Wrocławski Przegląd Teologiczny* 8(2000), 2: 114.

zmarłego w urnie. Dostosowanie się przez wiernych do wskazań dotyczących kremacji, które są zawarte w księdze obrzędowej, może stanowić duży problem w kwestii organizacji i uczestniczenia przez nich w obrzędach pogrzebu. Wynika to z praktykowanej w Polsce tradycji pogrzebowej, w której istnieje mocno zakorzeniony zwyczaj uczestniczenia w końcowym obrzędzie złożenia ciała lub urny do grobu nie tylko najbliższej rodziny, ale także dalszych krewnych, przyjaciół, sąsiadów i znajomych. W mentalności wielu osób jest to najistotniejsza część całego pogrzebu, bez której trudno sobie wyobrazić w nim swój udział. Przedzielenie kremacją Mszy św. pogrzebowej i pochowania urny z prochami prowadzi do konieczności ponownego zgromadzenia bliskich zmarłego, co może wiązać się z poważnymi trudnościami czasowymi i dodatkowymi obciążeniami finansowymi, związanymi np. z podróżą²⁶.

Potrzebna jest więc stała formacja liturgiczna wiernych. Obowiązujący rytuał pogrzebowy, dopuszczając praktykę spopielenia ciał, zaleca jednocześnie wychowanie wiernych tak, by zachowali oni właściwą kolejność podejmowanych działań. Zadanie to będzie wymagało wielkiego wysiłku duszpasterskiego i roztropności, by zmiana całej organizacji pogrzebu nie prowadziła do konfliktów i osłabienia duchowego życia wiernych. Przeżywany czas pandemii koronawirusa stwarza doskonałą okazję do podjęcia aktywności duszpasterskiej i katechetycznej w tej dziedzinie życia chrześcijańskiego, jaką jest przygotowanie obrzędów pogrzebowych.

*

Wyznawana w *Credo* wiara w ciała zmartwychwstanie kształtowała chrześcijańską tradycję i szacunek do każdego zmarłego. Od samego początku chrześcijanie byli przekonani, że Msza Święta w intencji zmarłych jest najcenniejszym darem, jaki możemy im ofiarować. Od samego też początku chrześcijańska liturgia pogrzebu miała wyraźnie paschalny charakter, ukazując śmierć jako przejście do życia wiecznego przez udział wiernego w zwycięstwie Chrystusa nad śmiercią. W czasie pandemii koronawirusa SARS-CoV-2 COVID-19 obrzędy pogrzebu w wielu wypadkach nie zwracały uwagi na ich paschalny wymiar. Ze względu na dynamicznie zmieniającą się sytuację epidemiczną zaczęto ograniczać liczbę uczestników pogrzebów, a także sposób ich celebracji. Często formą pogrzebu stał się obrzęd z urną z prochami zmar-

²⁶ Waleńdzik, „Kremacja i inhumacja w kulturach świata oraz obrzędach chrześcijańskiego pogrzebu”, 127.

łego. W wielu przypadkach nie sprawowano też Mszy św. pogrzebowej. Stąd też pojawiają się pytania związane z sytuacją po pandemii koronawirusa, czy utrwala się te tendencje z czasu pandemii? Odpowiedzią na to pytanie powinna być właściwa formacja wiernych do rozumienia tajemnicy śmierci w kluczu spotkania z Bogiem i przejściem ze śmierci do życia. Jest to najlepsze przygotowanie chrześcijanina do śmierci. Podstawą do tej formacji są wskazania zawarte w księdze *Obrzędy pogrzebu*.

BIBLIOGRAFIA

- Abramowicz, Aneta M. „Wolność religijna w czasie pandemii koronawirusa. Ocena rozwiązań polskich”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 24(2021): 255-278.
- Brusiło, Jerzy. „Program duszpasterski Kościoła w Polsce 2019–2022 wobec Eucharystii w epidemii COVID-19”. W Komisja Duszpasterska Konferencji Episkopatu Polski. *Program duszpasterski na rok 2020/2021. Duszpasterstwo w czasie pandemii*, 61-80. Katowice: Instytut Gość Media, 2020.
- Chciałkowska, Anna. „Wyjaśnienie problematyki celebracji pogrzebu kościelnego wraz z ujęciem historycznym”. *Studia Elckie* 22(2020): 19-34.
- Groń, Ryszard. „Kościół wobec kremacji zwłok ludzkich”, *Wrocławski Przegląd Teologiczny* 8(2000), 2: 99-114.
- Komisja Duszpasterska Konferencji Episkopatu Polski. *Program duszpasterski na rok 2020/2021. Duszpasterstwo w czasie pandemii*. Katowice: Instytut Gość Media, 2020.
- Krakowiak, Czesław. „Z dziejów liturgii pogrzebu”. W *Studia liturgiczne*. T. 8. *Pogrzeb chrześcijański. Obrzędy, teologia, praktyka*, red. Czesław Krakowiak, Waldemar Pałęcki, 11-14. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2012.
- Migut, Bogusław. „Ku pełnemu uczestnictwu w Eucharystii w okresie pandemii”. *Roczniki Teologiczne* 68(2021), 8: 43-60.
- Nowak, Jacek. „Inicjacja chrześcijańska w liturgii pogrzebu”. *Łódzkie Studia Teologiczne* 26(2017), 2: 189-199.
- Ordo exequiarum*. Editio typica. TPV 1969; tłum. pol. *Obrzędy pogrzebu dostosowane do zwyczajów diecezji polskich. Dodatek do Obrzędów pogrzebu. Obrzędy pogrzebu związane z kremacją zwłok. Obrzęd złożenia urny w grobie*. Katowice: Wyd. św. Jacka, 2021.
- Rakoczy, Bartosz. *Ustawa o stosunku państwa do Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*. Warszawa: Wyd. Wolters Kluwer Polska, 2008.
- Sawicka, Justyna. „Relacja pomiędzy państwowymi aktami normatywnymi a prawodawstwem Kościoła katolickiego w dobie pandemii SARS-CoV-2 w Polsce”. W *Pandemia COVID-19 wyzwaniem dla tradycyjnych form duszpasterstwa Kościoła w Polsce*, red. Dariusz Kwiatkowski, 141-158. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wydział Teologiczny, 2021.
- Sielepin, Adelajda. „Sytuacja graniczna ujawnia ducha. Wyzwania dla świadomości liturgicznej”. W *Pandemia Covid-19 wyzwaniem dla tradycyjnych form duszpasterstwa Kościoła w Polsce*, red. Dariusz Kwiatkowski, 159-174. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wydział Teologiczny, 2021.
- Soprych, Leszek. „Liturgia pogrzebu i zwyczaje z nim związane na przykładzie wybranej parafii diecezji Metz we Francji”. *Liturgia Sacra* 25(2019), 1: 137-152.

- Suchecki, Zbigniew. *Kremacja w kulturach świata*. Kraków: Wyd. Salvator, 2009.
- Sakowicz, Eugeniusz. „Kremacja”. W *Encyklopedia Katolicka*, t. 9, red. Bogusław Migut, kol. 1259. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2002.
- Suchecki, Zbigniew. *La cremazione nel diritto canonico e civile*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1995.
- Pierskała, Rudolf. „Kremacja ciała i pogrzeb katolicki”. W *Studia liturgiczne*. T. 8. *Pogrzeb chrześcijański. Obrzędy, teologia, praktyka*, red. Czesław Krakowiak, Waldemar Pałęcki, 79-96. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2012.
- Waleńdzik, Piotr. „Kremacja i inhumacja w kulturach świata oraz obrzędach chrześcijańskiego pogrzebu”. *Collectanea Theologica* 83(2013), 3: 107-128.

OBRZĘDY POGRZEBU CHRZEŚCIJAŃSKIEGO W CZASIE PANDEMII

Streszczenie

Pandemia koronawirusa SARS-CoV-2 spowodowała, że zaczęto celebrować obrzędy pogrzebu chrześcijańskiego w oparciu o wprowadzane obostrzenia a nie według norm liturgicznych. Coraz częściej pojawiał się zwyczaj organizowania pogrzebu bez kapłana i Mszy św., a także często stosowano obrzędy pogrzebu związane z kremacją zwłok i obrzęd złożenia urny w grobie. Te zwyczaje mogą wpłynąć na kształtowanie się sposobu celebracji obrzędów pogrzebu także w czasie po pandemii. Dlatego też w praktyce duszpasterskiej należy zatroszczyć się o właściwą celebrację obrzędów związanych z chrześcijańskim pogrzebem. W tej formacji należy pamiętać, że dla chrześcijanina całe jego życie, zapoczątkowane w chrzcie świętym, powinno być stopniowym przygotowaniem do śmierci jako spotkania z Bogiem w wymiarze paschalnym.

Słowa kluczowe: pogrzeb chrześcijański; kremacja; liturgia w czasie pandemii.